

TÚRKIY TÍLLERINDE SÓZLERDİN LEKSIKA-SÍNTAKSISLIK USÍL- DA JASALÍWÍNA SALÍSTÍRMALÍ ANALIZ (Qaraqalpaq hám ózbek tilleri misalında)

Yakupov M.Ó.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası*

Belgili bir waqıtlar dawamında jasalğan tildin bahalı ğaziynesi – sózlik qorı. Sol sózlik qordağı ózgerislerdi anıqlaw, ósiw dárejesin biliw, jańalanıwın baqlap barıw til iliminiń baslı wazıypalarınan esaplanadı.

Sózlik qordın ósiwi, jańalanıwı bir neshe jol menen ámelge asadı. Sonday jollardıń biri tilde burınnan ómir súrip kiyatırğan leksikalıq materiallardan jańa sózlerdi hám jańa sóz formaldı jasaw bolıp tabıladı. Jańa sózler hár bir tildin óziniń ishki rawajlanıw nızamına sáykes arawlı qaǵıydalar tiykarında jasaladı. Jańa sóz jasawdın qaǵıydaları sóz jasaw usılları tiykarında belgilenedi.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde mınaday sóz jasaw usılları bar ekenligi tilshi ilimpazlar tárepinen dálillengen: 1) affiksaciya 2) sóz qosılıw 3) leksika-semantikalıq 4) leksika-sintaksislik usıllar. Sonın ishinde biziń izertlew jumısımızdın obykti bolğan leksika-sintaksislik usıl yamasa leksikalizaciya usılı tiykarında jasalğan dórendi sózlerdi úyreniw hám mısallar tiykarında dálillewdi, jáne de bul usıldın basqa túrkiy tillerinde, sonın ishinde ózbek hám qaraqalpaq tilleriniń sóz jasalıw tarawında úyreniliwine salıstırmalı analiz etiwdi maqul taptıq.

Sóz jasaw usılları qaraqalpaq til biliminde eń dáslep N.A.Baskakovtıń miynetinde dórendi sózlerdi leksikalıq usıl, morfologiyalıq usıl hám sintaksislik usıllarda jasalatıǵının kórsetedi. Al, jergilikli tilshi ilimpazlardan A.Qıdırbaev qaraqalpaq tilinde sózlerdin morfologiyalıq usıl hám sintaksislik usıllar [ҚЫДЫРБАЕВ А.,1974, –17] menen jasalatıǵınlıǵın aytadı. Bunnan tısqarı, A.Bekbergenovtıń miynetlerinde sóz jasaw usılları bir neshe túrlerge bólip kórsetilgen. Ol sóz jasaw usılları boyınsha arawlı maqalasında hám monografiyasında qaraqalpaq tilinde jańa dórendi sózlerdin morfologiyalıq, leksika-sintaksislik, morfologiya-sintaksislik, leksika-semantikalıq usıllar menen jasalatıǵının kórsetedi [Бекбергенов А. 1976, – 68-73.]

Leksikalizaciya tilde dórendi sózlerdin jasalıwına xızmet etiwshi usıl sıpatında bar bolıp, onın mánisi menen baylanıslı bolğan sorawlarǵa juwap tabıw kerek boladı. Demek, leksikalizaciya procesi til biliminde qaysı tarawda úyreniledi? Bul usıldın ózbek tili leksikası rawajlanıwında qatnası nelerde kórinedi? Bul máseleler ózbek til biliminde leksikalizaciya procesi menen baylanıslı bolğan aktual máselelerden biri.

Rus hám Evropa til bilimindegi lingvistikalıq ádebiyatlarda bul usıl (hádiyse, process dep júritilgen) “leksikalizaciya” termini menen qollanıladı. Bul atama lingvistikalıq sózlikte: “leksikalizaciya – til elementleriniń (morfema, sóz dizbegi) yáki element birikpeleriniń óz aldına sózge yamasa oǵan qatnaslı bolğan basqa birlikke aylanıwı”

ekenligi aytiladi [Лингвистический энциклопедический словарь., 1990. – 258.] O.S.Axmanovaniń sózliginde rus tilinde leksikalizaciya dep keltirilgen termin anglichan tilinde “lexicalization”, francuz tilinde “lexicalisation”, ispan tilinde “leksikalizacion” degen atama menen aytiladi, hám “ayırım elementlerdiń (morfema hám mánili bóleklerdiń) yáki birikpe elementleriniń (sóz birikpeleriniń) tildiń óz aldına sóz ekvivalenti sıpatında qollanılatusın turaqlı elementlerge ózgeriw procesi” leksikalizaciya sıpatında túsindiriledi [Ахманова О.С., 1969. – 215.]

J.Maruzo bolsa, erkin sóz birlikleriniń bir túsinikti ańlatatusın, bir gáp bólegi wazıypasın atqaratusın sózge aylanıwın hám leksikalizaciya júz bergen waqıtta sózdiń mánileri onıń birlikleriniń jıynağın bildiretuğın mánige teń kelmeytuğınligın aytıp ótedi [Марузо Ж., 1960. –146.] Al, akademik A.Hojiev bolsa, “sintaksislik birlik (so’z birikmasi yoki gap) tiń leksikalıq birlik (lug’oviy birlik)ke, yağniy sóz yamasa turaqlı dizbekke aylanıwı, mısalı, *ish haqi, temir yo’l, mingboshi* sózleriniń bir leksemağa aylanıwı”n *leksikalizaciya* dep dálilleydi.

Sóz jasalıwı til iliminde (leksikologiya, grammatika sıyaqlı t.b.) erkin tarawlardan biri bolıp, ol jańa mánili dórendi sózlerdiń jasalıwı, sóz jasaw usılları hám ulıwma sóz jasalıwı menen baylanıslı bolğan hádiyselerdi úyrenedi. Sóz jasalıw terminini ózbek tilindegi ádebiyatlarda eki túrli jağdayğa baylanıslı qollanıladi: 1) ulıwma sóz jasalıwı, sóz payda etiw hádiyesi; 2) til biliminiń sóz jasalıwı menen baylanıslı bolğan nızamlıqlardı úyreniwshi bólimin bildiredi.

Sóz jasaw qanday usıl menen bolsa da jańa mánili sózlerdi payda etiw degeni: *ish+chi – ishchi, hozir + javob – hozirjavob, besh yil +lik – besh yillik* sıyaqlı. Tildiń rawajlanıwı barısında onıń leksikalıq hám grammatikalıq qurılısında, sonıń menen birge basqa tarawlarında bolğanı sıyaqlı ózbek tiliniń sóz jasalıw tarawında da túrli ózgerisler boldı. Mısalı, sóz jasaw tipleriniń aktiv yamasa aktiv emesligi, dáwirge baylanıslı hár túrli bolıwı yamasa tariyxıy jaqtan dórendi bolğan sóz házirgi kózqarastan dórendi esaplanbawı múmkin. Házirgi ózbek tilinde dórendi sózler júdá kóp, biraq olardıń jasalıwı tariyxıy yamasa házirgi jasalıwına tiyisli bolıwı múmkin. Sóz jasalıwı bul eki túrli process arqalı ayırmashılıqqa iye boladı, onıń mánisin komponentleriniń mánilik qatnasları menen tiykarlaw múmkin: *ter+im, yig` + im, o`r + im; arra+la, randa + la, egov + la; insof + siz, savod + siz, ko`rim+siz* sıyaqlı. Tariyxıy (diaxron) jasalıwda dórendi sózdiń mánisi hám sol mániniń bildiriliw usılı joqarıda kórsetilgende házirgi sóz jasalıw kórinisinde boladı. Házirgi (sinxron) sóz jasalıwında dórendi sóz komponentleri ortasındağı qatnastı janlı etip tiykarlap bolmaydı. Bul máni arnawlı izertlewler, tariyxıy baqlawlar arqalı anıqlanadı. Mısalı, *ko`rpacha – ko`rpa* (sózi jatqanda üstine jawatúğın, ishine paxta yáki basqa nárse salıp tayarlangan nárse), *-cha* affiksi bolsa kishireytiw mánisin bildirip tur. Lekin *ko`rpacha* sózi «*kichik ko`rpa*» degen mánini emes, bálki ishine paxta yáki basqa nárse salıp tayarlangan, otiratusın orınga tóseletúğın nárseni bildiredi [Hojiev A., 2002. –56].

Sóz jasalıw qanday sóz jasaw usılı menen bolsa da jańa mánili sózdi payda etiw ekenligin bilemiz. Ózbek tilinde sóz jasawdıń bir neshe usılları bar: 1) semantikalıq usıl;

2) fonetikalıq usılı; 3) Sintaksislik-leksikalıq usılı; 4) affiksaciya usılı; 5) kompoziciya usılı. [Ҳожиев А., 1989. –30]

Dáwirler ótiwi menen ayırım bir túrdegi sóz dizbekleri bir sózge (qospa sózge) aylanıwı múmkin. Bunday sóz dizbekler bir máni yamasa bir leksikalıq máni bildiredi, al qospa sózge aylanğan waqıtta olar arasındaǵı sintaksislik baylanıs joǵaladı, nátiyjede burın sóz dizbegi bolǵan birlik qospa sózge aylanadı. Bul hádiyse ózbek til iliminde *leksika-sintaksislik* usıl menen sóz jasalıwı dep aytiladı. Mısalı: *qashqargul, yurt boshi, engil tabiat, o'zbilarmonlik*.

Ózbek tilinde atlıqlardıń leksikalizaciya usılında jasalıwı tómendegishe túsindirilgen:

1. Atlıq hám **kelbetlik feyil** yamasa háreket atı **feyil** formalarından ibarat boladı: *ot-boqar, beshik-tervatar, tuya-tortar, o'rin-bosar, muz-yorar, kunga-boqar, bo'ri-bosar, dunyo-qarash*. Ayırım atlıqlar menen anıq ótken máhál formasındaǵı feyildiń birigiwinen de keledi: *Qor-yog'di, Soy-keldi, Gurt-ketdi, go'sht-go'ydi* sıyaqlı.

2. Eki feyilden ibarat boladı. Bunday qospa atlıqlarda birinshi **hal feyil** feyil rawish formasında, ekinshi feyil bolsa kelbetlik **feyil** hám háreket atı **feyil** kórinisinde boladı: *ishlab chiqarish, iskabtopar, olib sotar, izlab topar*.

3. Sanlıq (ayırım jaǵdaylarda almasıq) penen kelbetlik feyil formasınan boladı: *beshtar, besh-ko'tarar, o'zi-bo'larchilik*.

Ózbek tilinde basqa tiller sıyaqlı kelbetlik sóz shaqabı da jańa sózler menen bayıp baradı. Atlıqlar sıyaqlı kelbetlikler de affiksaciya hám kompoziciya usılında jasaladı. Sonıń ishinde leksika-sintaksislik usıl (kompoziciya) arqalı tómendegishe jasaladı: rawish, ayırım jaǵdaylarda kelbetlik feyil mánili forması arqalı bildiriledi. Mısalı: *tezpishar, tezotar, kechpishar, ertapishar, tezoqar, tinchliksevar* hám t.b.

Hár qanday dórendi sóz usınday quram bólekleri bolǵan sóz jasaw tiykarı menen sóz jasawshıdan turadı. Sonday quram bóleklerin biriktirip, jańa dórendi sóz payda etiw sóz jasaw usılın belgileydi. Sóz jasalıwına tiyisli tiykarǵı túsiniqlerdi tolıq hám durıs belgilew, olardıń hár biriniń mánisin durıs anıqlaw sóz jasalıw sisteması menen baylanıslı barlıq nızamlıqlardıń mánisin tolıq hám durıs ashıp beriw múmkinshiligini beredi. Sol ushın da ózbek til biliminde sózlerdiń leksikalizaciya usılında jasalıwın belgili bir tártipte, belgili bir maqsetke baǵdarlaǵan halda ashıp beriwge háreket ettik.

Ózbek tilinde sóz jasalıwına tiyisli túsiniqler tómendegiler: 1) “so'z yasash” (“so'z yasalish”) 2) “so'z yasash usuli” 3) “yasama so'z tarkibi” 4) “so'z yasash asosi” 5) “so'z yasovchi” 6) “so'z yasalish ma'nosi” 7) “so'z yasalish tipi” 8) “mahsulli va mahsulsizlik” 8) “so'z yasalish imkoniyati” [Сапаев Қ., 2009. –25].

Sóz jasaw degende, belgili bir leksikalıq birlikten sóz jasawshı qural járdeminde jańa sóz payda etiw degen túsiniledi. Mısalı, *bilim* sózi bil sózine -im affiksin qosıw arqalı payda bolǵan. Demek, bul usıl – qosımta qosıw usılı (affiksaciya). Dáwirler ótiwi menen ayırım sóz dizbekleri bir sózge (qospa sózge) aylanıwı múmkin. Bunda sóz dizbegi bir máni – leksikalıq mánini bildiretuǵın bolıp qaladı, ondaǵı bólekleri arasında sintaksislik baylanıs joytiladı. Nátiyjede negizinde sóz dizbegi bolǵan birlik qospa sózge aylanadı. Bul process ózbek til biliminde sintaksislik-leksikalıq usıl menen sóz jasalıwı dep aytiladı.

Mısalı: *tokqaychi, mingboshi, yurtboshi, yengiltabiat, kaltafahm, o'zbilarmonlik, baribir.*

Sintaksislik-leksikalıq usıl menen dórendi sózdiń jasalıwı ózbek tilinde tariyxıy (diaxron) jasalıw delinedi.

Til iliminde, sonıń ishinde ózbek tilinde jańa mánili sózlerdiń jasalıwınıń hár qıylı usıllarınıń bar ekenligi belgili. Biraq bul usıllardıń muǵdarı menen túrlerin belgilewde, sonday-aq olardı ataw máselesi elege shekem bir pikirge kelinbegen. Ózbek tiline tiyisli bolǵan, sonday-aq túrkiy tillerge tiyisli bolǵan ádebiyatlar sóz jasalıwınıń ekewden tap jeti túrine shekem kórsetedi.

Ózbek til biliminde sóz jasaw usıllarınıń tiykarǵı usılları dep kópshilik tárepinen tán alınıp atırǵan hám lingvistikalıq ádebiyatlarda da kórsetilgen usıllar tómendegiler:

1. Semantikalıq (yáki leksika-semantikalıq) usıl
2. Fonetikalıq usıl
3. Sintaksislik-leksikalıq usıl
4. Affiksaciya usılı
5. Kompoziciya usılı
6. Abbreviaciya usılı [Ҳоҗиев А., 1989. –30.]

Sonıń ishinde, biziń izertlew obyektimiz esaplanǵan leksika-sintaksislik usıl menen ózbek tilinde sóz jasalıwı degende sóz dizbeginiń sózge (leksema) aylanıwı túsiniyse, tildiń rawajlanıwı procesinde belgili bir tiptegi sóz dizbegi birden-bir leksikalıq máni talap etiwı nátiyjesinde sintaksislik birlikten leksikalıq birlikke aylanadı, qospa sóz payda boladı. Mısalı: *mingboshi, jo'xoripoya* sıyaqlı qospa sózler usı jol menen payda bolǵan qospa sózler dep aytıladı. Sóz payda bolıwınıń bul usılı leksikalızaciya dep aytıladı.

Ózbek tili boyınsha ádebiyatlarda gáp formasındaǵı qospa sózler bar ekenligi aytılıp, *go'shtqo'ydi (ovqat nomi), ochildasturxon (ertak nomi)* sıyaqlılar mısal etip kórsetiledi. Biraq, bular júdá az. Bunnan tısqarı, bul faktta kompoziciya usılı menen sóz jasaw hádiyesi emes. Mısalılar: *Yigitlarga aytib, seni bir talqonto'ydi qildirmasammi!(A. Obidjon). Xona ichida 5-6 daqiqa chigilyozdi mashqlarni bajargach, ... ko'chaga chiqamiz (O'zb. avozi“ gaz.). U bir davrda gul-gul ochilib o'tirganda otasi ulov zarurligini quloqqoqish qipti (A.Dilmurodov) ...Hasan qayg'ichi xon amaldorlari haqida ichakuzdi hangomalar aytardi (S.Siyoev).*

Leksikalızaciya degende morfema yamasa sóz dizbegi kórinisindegi birlikleriniń mánilik jaqtan bir leksemaǵa teń keletuǵın leksikalıq birlikke aylanıwı procesine aytıladı. Al, bul process ózbek til iliminde qalay payda boladı? Leksikalızaciya usılı yamasa process dep aytılıwınıń ózinen belgili bolǵanınday ol tikkeley sóylew menen baylanıslı boladı. Leksikalızaciyanıń payda bolıwına itibar qaratsaq, biz onı sap tildiń qubılısı dep ayta almaymız, sebebi “til degende belgili bir jámiyettiń barlıq aǵzaları ushın burınnan tayar halda kelip qollanılıp atırǵan, yaǵnıy qabıl etiliwi hám qollanılıwı májburiy, pikirdi payda etiw, bayanlaw hám basqa maqsetler ushın xızmet etetuǵın birliklerdiń óz ara birigiwi hám baylanısın belgilewshi nızam-qaǵıydalar jıynaǵı túsiniledi” [Ne'matov H., Bozorov O., 1993. – 8] Leksikalızaciyaǵa berilgen teoriyalardan belgili bolǵanınday, ol sóylewde payda boladı, anıǵıraǵı barlıq waqıtta qollanılıwı birlik kórinisindegi eki

yamasa onnan artıq sózlerdiń anıq bir leksemaǵa aylanıwı desek qátelespeymiz.

A.I.Kuznecova leksikalizaciya usılın lingvistikalıq processler kózqarasınan jaqsı úyrenen. Ol “hár qanday tildiń rawajlanıwında bir-birine baylanıslı eki tendenciyanı ayırım erkin sózlerdiń járdemshi qurallarına sózdiń úzliksiz bólegine, basqasha aytqanda, morfemalarǵa aylanıwı arqalı ajıratıw múmkin” ekenligin aytadı, bunda agglyutinativ tiller, sonıń ishinde túrkiy tiller misal bola alıwın belgilep beredi. Sol juwmaqlardan *leksikalizaciya* usılın *degrammatikalizaciya*, *grammatikalizaciya* usılın bolsa *deleksikalizaciya* kórinisinde túsiniwge de boladı.

Leksikalizaciya usılınıń mánisi sonnan ibarat, bunda anaw yamasa mınaw grammatikalıq forma óz paradigmasınan ajıralıp shıǵıp, erkin sóz *leksema* sıpatında xızmet ete baslaydı. Mine, usı kóriniste tilde kóp ǵana atlıqlar, kelbetlikler, ráwish hám kómekshiler hám t.b. payda boladı,- dep esaplaydı avtor óz miynetinde. Buǵan mınaday mısallardı kórsetedi: *хотя- bolsa da, eger, бы- eger, bolsa edi, впереди- aldında, ilgeride, спасибо- rahmet, сливки- bir nárseniń eń jaqsı bólegi, qaytaǵı, заношенный- kiyilip tozǵan, kiyip tozdırılǵan, tozıp qalǵan* hám t.b.

Ulıwmalastırıp aytqanda, leksikalizaciya usılı hár bir tildiń, sonıń ishinde ózbek tili sózlik quramında úzliksiz bayıp barıwındaǵı tiykarǵı faktorlardan biri bolıp tabıladı. Bul usıl nátiyjesinde payda bolǵan jańa birlikler ishki imkaniyatlar tiykarında payda bolǵanı menen qollanıwda óz aldına mánini talap etedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөз жасалыўдың тийкарғы усыллары // ӨзРИАҚБ Хабаршысы журналы, 1976. 68-73 бб.
2. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. 56-b.
3. Ne'matov H., Vozorov O. Til va nutq. – T., O'qituvchi, 1993. 8-b.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., Советская энциклопедия. 1969. – с. 215.
5. Қыдырбаев А. Ҳазирги қарақалпақ тили. 1. Морфология. – Нөкис, 1974. 17-б.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – с. 258.
7. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., Изд-во иност. литературы, 1960. – с. 146.
8. Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили (морфемика, сўз ясалиши ва морфология). – Тошкент, 2009. 25-29 бб.
9. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. 30-б.